

Спроби пограбувань IV-го Верхньо-Салтівського ранньосередньовічного катакомбного могильника

(В основі статті – перероблена та розширена доповідь, представлена на Міжнародній науковій конференції «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень» (м. Київ, 14–15 квітня 2011 р.))

Статтю присвячено спробам пограбування Верхньо-Салтівського катакомбного могильника, що фіксувалися в 2000 – 2010 рр. Розглянуто основні методи грабіжників та наслідки їхніх дій. На підставі збігу слідів сучасних грабіжників з давнім «обрядом знешкодження небіжчиків» зроблено висновок про існування грабіжницьких дій в давнину.

Ключові слова: IV-й Верхньо-Салтівський катакомбний могильник, пограбування, «обряд знешкодження небіжчиків».

Статья посвящена попыткам ограбления Верхне-Салтовского катакомбного могильника, фиксировавшимся в 2000 – 2010 гг. Рассмотрены основные методы грабителей и результаты их действий. На основании совпадения следов современных грабителей с древним «обрядом обезвреживания покойных» делается вывод о существовании грабительских действий в древности.

Ключевые слова: IV-й Верхне-Салтовский катакомбный могильник, ограбление, «обряд обезвреживания покойных».

The work is devoted to attempts of plundering IV-th Verkhniy-Saltiv catacomb burial ground, fixed during 2000 – 2010. There are analyzed the methods of robbers and results of their actions. On the basis of coincidence of methods modern plunderers' with ancient «ceremony of neutralization of the dead» there is made conclusion about extortionate actions in the Middle Age.

Key words: IV-th Verkhniy-Saltiv catacomb burial ground, plundering, «ceremony of neutralization of the dead».

Постановка проблеми. Сучасна Україна має певні складнощі в справі збереження археологічної спадщини. Одним з наслідків НТР є широке розповсюдження в суспільстві металодетекторів і, як наслідок, – грабіжництва пам'яток археології за допомогою сучасної пошукової техніки. Але на відміну від поселень, що стають об'єктами грабунку в зв'язку з легкодоступністю культурного шару, катакомбні могильники на перший погляд здаються більш захищеними від озброєних металодетекторами людей – адже поховання здійснені на глибині 2,5 – 5 м від сучасної поверхні. Втім, останні роки показали хибність таких уявлень: на IV-му Верхньо-Салтівському могильнику (далі – IV-му ВСМ) неодноразово фіксувалися сліди грабіжницьких дій.

Мета роботи – розглянути спроби пограбувань IV-го ВСМ, визначити використовувану грабіжниками методику та шляхи протидії ним, у світлі отриманих даних проаналізувати аспекти концепції «обряду знешкодження небіжчиків».

Виклад основного матеріалу. Ранньосередньовічні (сер. VIII – X ст.) старожитності салтово-маяцької археологічної культури досліджуються більше 110 років – з моменту виявлення катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. Втім, зазначена епонімна пам'ятка має складну долю: поховальні комплекси, що досліджувалися протягом сторіччя, в науковій літературі відображені неоднаково: частіше за все, інформація про розкопані комплекси є вкрай неповною або взагалі відсутньою. Довготривалі археологічні роботи проводилися зусиллями різних науковців: в різні часи поховальні катакомбні споруди розкопували В. О. Бабенко, Д. І. Багалій, О. М. Покровський, П. С. Уварова, М. О. Макаренко, О. С. Федоровський, С. А. Семенов-Зусер, С. О. Плетньова, Б. А. Шрамко, Д. Т. Березовець, В. Г. Бородулін, В. В. Колода, В. С. Аксьонов.

На сьогодні Верхньо-Салтівський комплекс нараховує 4 катакомбні могильники, досліджені різною мірою. На останньому з виявлених щорічні археологічні роботи тривають й досі.

Верхньо-Салтівський IV-й катакомбний могильник було випадково виявлено (завдяки двом катакомбам, що обвалилися) завідуючим відділом археології ХІМ В. Г. Бородуліним в 1989 р. Пам'ятка в науковому звіті була названа – за найближчим господарським об'єктом – «катакомбним могильником біля молочно-товарної ферми» [13, л. 24, табл. XXXIII]. Могильник займає похилу площадку завширшки 110 – 130 м між східним краєм Нетечинського яру та асфальтовою дорогою, що єдне с. Верхній Салтів з центром сільради – с. Рубіжне Вовчанського району (*рис. 1*). Біля обрізу Нетечинського яру в 1950-ті – 60-ті роки з частки культурного шару могильнику бульдозерами було збудовано протиерозійні вали. Внаслідок цього було порушено природну стратиграфію – зараз біля краю яру материковий суглинок починається вже на глибині 0,2 – 0,3 м від сучасної поверхні. Задернована площадка могильника використовується місцевим населенням для випасу худоби; південна частина могильника межує з лісопосадкою, з заходу він обмежений Нетечинським яром. На площадці некрополю подекуди ростуть поодинокі кущі лоху сріблястого. Катакомби не мають жодних наземних ознак, що ускладнює їх пошук.

В рік виявлення (1989 р.) на пам'ятці проводилися перші дослідження, в результаті чого було розкопано 6 катакомб. Наступного року експедиція під керівництвом В. Г. Бородуліна дослідила ще 11 поховальних комплексів аналогічного типу [14]. Варто зауважити, що перші роботи на некрополі визначили майбутній напрямок дослідження пам'ятки: розкоп завжди розширювався на захід, вниз по схилу (хоча, безперечно, катакомби зустрічаються і в протилежному напрямку). Після двох польових сезонів IV-й могильник було полишено на декілька років. В 1996 р. пам'ятку досліджувала експедиція ХДПУ, очолювана В. В. Колодою [15, л. 17]; під його керівництвом було досліджено 10 катакомб [16]. З наступного року – і по сьогоднішній день – на некрополі щорічно працює експедиція ХІМ, очолювана В. С. Аксьоновим. За ці роки розкоп було доведено майже впритул до Нетечинського яру, що обмежує могильник з заходу. Декілька катакомб були виявлені на відстані від основного розкопу: №28 та №40 – на південний захід від розкопу; №55 – на схід; №68 та №69 – на північ; №111 – на південний схід від розкопу. В 2008 року катакомби №68 та 69 були об'єднані в розкоп, що отримав назву «північна ділянка». В результаті щорічних робіт на «північній ділянці» протягом чотирьох польових сезонів (2008 – 2011 рр.) було досліджено 14 катакомб та 1 поховання коня (*рис. 2*). В різні роки на території некрополю було також виявлено 8 ґрунтових (ямних) поховань та 2 заготовки дромосів, що враховувалися в наскрізній нумерації комплексів. Поховання коня та 2 тризми мали власну нумерацію. Отже, зі 110 досліджених комплексів* 14 катакомб розташовані на «північній ділянці», 4 – на різній відстані від розкопу, 8 є ямними похованнями, 2 – заготовками дромосів без слідів поховань. Таким чином, основна ділянка некрополю містить 82 досліджені катакомби, а зі 110 комплексів катакомбами є рівно 100.

Перші сліди грабіжницьких робіт було зафіксовано в 2000 р. Навесні того року майже впритул до асфальтованої дороги «Рубіжне – Верхній Салтів» (в 7 м на захід від неї) відбувся обвал склепіння поховальної камери, внаслідок чого утворилася воронка. Невдовзі після цього добровільні помічники адміністрації Верхньо-Салтівського музею почали її поглиблювати, але кинули, не дійшовши до рівня поховань. Влітку цей шурф був продовжений вже невідомими особами. Але того ж року експедиція ХІМ дослідила катакомбу, якій було присвоєно №55 [1, л. 8–9, табл. XIV–XVI, XVII, 2]. Дно камери було зафіксовано на рівні 4,0 м від сучасної денної поверхні; в камері було виявлено колективне поховання (були наявні рештки 3 людей).

За три роки потому – в 2003 р. – знову були виявлені грабіжницькі шурфи. Цього разу грабіжники обрали ділянку, що розташовувалася на певній відстані від дороги та була скрита від неї кущами сріблястого лоху. Методику було обрано ту само, що й за два роки до того: шурфи-«колодязі» над провалами, що утворилися внаслідок природних причин – обвалів камер. Втім, археологам й цього разу вдалося врятувати комплекси, яким було присвоєно №68 та 69. Грабіжницькі шурфи досягли рівня 2,0 та 1,5 м, в той час, як дно камер фіксувалося на рівні 2,33 та 2,35 м відповідно [2, л.2–5, табл. III–VI].

Наступна спроба пограбувати IV-й ВСМ датується 2007 р. Цього разу грабіжницьку методику було змінено, внаслідок чого змінилися й результати таких дій. Шурфи закладалися не над камерами, а над східними частинами дромосів. З метою виявлення дромосів на недослідженій площі могильника грабіжники застосовували чотиригранний металевий шуп, сліди якого потім

* В польовому сезоні 2011 р. були досліджені кат. 107, 108, 109 та 111, в той час, як кат. 110 була залишена на наступний рік.

неодноразово фіксувалися в розкопі. Шар материкової глини, що залягає на цій ділянці могильника всього лише на глибині 0,2 – 0,3 м, є значно твердішим, ніж заповнення дромосів. Використання шупу для визначення щільності ґрунту дозволяло приблизно виявляти контури дромосу, після чого в його східному краї закладався невеликий за площею шурф. Грабіжники вузьким лазом досягали дна дромосу, після чого проникали до камери та забирали речі. Варто відзначити, що землю з такого лазу грабіжники спеціально розсипали невеликими кучами, маскуючи її під кротовини або додаючи до старих відвалів. Після закінчення робіт шурф засипався землею та закладався дерном. Аналізуючи зазначену методику, можна дійти висновку, що грабіжниками були люди, знайомі з конструкцією катакомб та з особливостями місцевого ґрунту; можливо, вони знали про невдалі спроби пограбувань та врахували цей досвід. Маскування шурфів наводить на думку, що діяльність грабіжників мала б продовжуватися й надалі. Втім, цього не сталося – вочевидь, це може пояснюватися трудомісткістю процесу та низькою ефективністю пограбувань. В польовому сезоні 2008 р. розкопом було накрито 4 грабіжницькі шурфи, досліджено три катакомби. При цьому виявилось, що успіху досяг лише один з грабіжницьких шурфів; їхній опис наводиться нижче.

Катакомба №88 була повністю пограбована. Розміри прямокутного грабіжницького шурфу дорівнювали $1,5 \times 0,4 - 0,45$ м при глибині дромосу 3,25 м від рівня сучасної поверхні. Жодних костей або інвентарю в камері не виявлено – грабіжники забрали абсолютно все. Після пограбування аркоподібний вхід-лаз до камери було закрито гілками дерев, шурф засипано землею та поверху закладено дерном. Через деякий час ґрунт засипки ущільнився, внаслідок чого утворився прогин, завдяки якому й було виявлено цей шурф. В той же час, три інші шурфи виявилися безрезультатними: у випадку катакомби №89 межі дромосу було визначено помилково, внаслідок чого грабіжницький шурф було закладено не над східним краєм дромосу, а над давнім провалом камери, де ґрунт був м'якшим за звичайну материкову глину. Розміри грабіжницького шурфу склали $1,5 \times 0,5$ м, в глибину він був доведений до 0,7 м від рівня сучасної поверхні в той час, як дно камери фіксувалося на глибині 2,7 м. В заповненні шурфу (на глибині 0,5 м) було виявлено тазову кістку людини, що, вірогідно, потрапила сюди з поховальної камери катакомби №88. Нарешті, в дромос розташованої неподалік катакомби №90 одночасно були впушені два грабіжницькі шурфи: в плані вони мали прямокутні абриси розмірами $1,2 \times 0,5 - 0,6$ м. Один від іншого шурфи були віддалені на 1,3 м. Глибина в обох випадках дорівнювала 0,8 м, загальна глибина дромосу біля входу в камеру складала 2,8 м від рівня сучасної поверхні, його ширина – 0,52–0,54 м. Вочевидь, в даному випадку мала місце помилка визначення східного краю дромосу.

В польовому сезоні 2010 р. перед началом робіт також було зафіксовано сліди грабіжницьких дій. Північніше краю розкопу «північної ділянки» фіксувалися відвали, під якими простежено дві паралельні меридіанально орієнтовані траншеї, що примикали до дослідженого в 2009 р. дромосу катакомби №68. Вірогідно, сучасні грабіжники намагалися повторити методику, що застосовується археологами для виявлення дромосів. Показово, що для грабіжницьких дій знову було обрано ділянку, що частково скривається від дороги кущами лоху.

Варто зупинитися на причинах, що призводять до виникнення спроб пограбувань. Найбільш негативну роль, на нашу думку, відіграє проблема усвідомлення суспільством питання, кому належить культурна спадщина. Пересічний громадянин абсолютно впевнений, що все знайдене під час експедиції археологи забирають собі, отже, в разі виявлення цим громадянином давніх артефактів вони частіше за все привласнюються. Автору даної роботи місцеві мешканці особисто пропонували викупити знайдені стародавні речі, але випадки безкоштовної передачі артефактів відомі авторові лише зі звітів та публікацій радянських часів. Тема «пошуку скарбів», поширена в українському суспільстві, на сучасному етапі розвитку набула характеру істерії й робить свій вклад у проблему збереження пам'яток. На користь цьому грає висвітлення результатів розкопок в ЗМІ, ажіотаж навколо речових знахідок та викривлення наслідків робіт: результати наукової експедиції часто подаються як знахідки «стародавніх скарбів», причому кожного року підкреслюється унікальність та безцінність знахідок.

Другий аспект, що призводить до пограбувань, – це взаємодія експедиції з оточуючим населенням. Щорічні археологічні роботи постійно відвідуються туристами, які мають змогу співставити процес розкопок з багатим речовим матеріалом, що експонується в історико-археологічному музеї-заповіднику «Верхній Салтів». Місцеві мешканці взагалі бачать розкопки майже кожного року протягом останнього сторіччя, тож чудово знайомі з методикою розкопок. Випадкові обвали камер, що трапляються на могильнику, привертають увагу людей, які намагаються використати катакомби як засіб особистого збагачення та реалізації природної заці-

кавленості. При цьому археологічні роботи тривають лише 2 – 3 тижні на рік, решту часу могильник ніким не охороняється, про що всім добре відомо. Втім, подібні аматорські спроби, як показано вище, частіше за все є безрезультатними й не призводять до порушення комплексів. На відміну від них, пограбування за задалегідь продуманою методикою дійсно знищують пам'ятку. Враховуючи обсяги роботи на кожному комплексі, для протидії пограбуванням достатньо було б оглядати могильник раз на три-чотири дні. З огляду на існування в с. Верхній Салтів музею-заповідника, що розташовується всього лише в 0,8 км від пам'ятки, подібні огляди могли б суміщатися з проведенням екскурсій.

Цікавим виглядає аналіз результативності пограбувань, здійснених за різними методиками. Ані «траншеї», ані «колодязі», виявлені в 2000, 2003 та 2010 рр., не дали можливості пограбувати поховання. Частково ефективним виявився лише шлях використання невеликих шурфів в східних частинах дромосів. Через невелике виявлення контурів дромосів три з чотирьох шурфів не призвели до успіху. Але там, де шурф співпав зі східним краєм дромосу катакомби №88, грабіжники все ж потрапили до камери. Саме таку технологію використовували в давнину невдовзі після здійснення поховань для проведення дій, яким В. С. Фльоров спочатку запропонував назву «ритуального руйнування скелетів» [18, с. 181–187], а згодом змінив на термін «обряд знешкодження небіжчиків» [19, с. 142; 19, с. 42–43].

На думку дослідника, сутність обряду «знешкодження небіжчиків» полягає у релігійних, а не прагматичних мотивах проникнення до поховальної камери: руйнування кістяків було наслідками проведення обряду, а не тотального пограбування могильників. Концепція В. С. Фльорова, викладена в декількох ґрунтовних роботах [18; 19; 20; 21; 22; 23], базується на матеріалах дослідження 1975, 1977 – 1982 рр. Маяцького катакомбного могильника (лісостеповий варіант салтово-маяцької культури), пізніше доповнених матеріалами досліджень 1983 – 1986 рр. аланського могильника Клін-Яр-III (Північне Передкавказзя). Згідно теорії «обряду знешкодження небіжчиків», ритуальні дії стосовно померлої людини здійснювалися в декілька етапів. На першому з них побоювалися безпосередньо тіла небіжчика; для протидії можливій шкоді з боку найбільш небезпечних осіб їм зв'язували ноги, що археологічно простежується у вигляді перехрещених нижніх кінцівок. Цьому ж етапові належала підготовка до майбутнього проникнення в камеру, що полягала в цілеспрямованому залишенні камери пустою [20, с. 44]. Другий етап обряду проводився за декілька років потому – не раніше, ніж кістки похованої людини звільнялися від м'яких тканин. Частина дромосу (але ніколи не весь дромос повністю) звільнялася від землі, кам'яний або дерев'яний заклад відкидався від входу до камери та в переважній більшості випадків взагалі виносився за межі дромосу. В 6 випадках спостерігалось розташування кам'яного закладу в дромосі, на межі його первинного та вторинного заповнень; в 7 випадках там само зафіксовані рештки дерев'яних плах; лише двічі кам'яні заклади були знов поставлені до входу до камери, що не знаходить пояснення у В. С. Фльорова [20, с. 44–45]. Метою проникнення до камери, на думку дослідника, було порушення анатомічного порядку похованих небіжчиків, різна ступінь якого визначалася особистими якостями померлого, обставинами його смерті та наслідками впізнавання його посмертної долі, інколи в результаті посмертного спілкування з живими. Руйнування скелету доповнювалося вилученням з камери майже всього поховального інвентарю, за виключенням найдрібніших речей (частіше за все залишалися поодинокі буси та бісер) та ножів, що наділялися якостями оберегів [20, с. 46–49]. Крайнім ступенем руйнування небіжчика було вилучення частини його кісток з камери. Після руйнування кістяків катакомба та розкопана частина дромосу засипалися мішаним за складом ґрунтом, в якому фіксувалися окремі деревні вуглики, фрагменти кераміки, поодинокі кістки [20, с. 49, табл. 21], що трактуються дослідником як рештки якихось ритуальних дій: тризн, обрядів «годування небіжчика» [19, с. 189] або остаточного прощання з померлими, прохання піклуватися про живих і т.п. [20, с. 51].

Концепцію В. С. Фльорова підтримали й інші археологи-салтовознавці, що досліджували катакомбні поховання [4; 5; 6, с. 98; 16, с. 234–235; 17, с. 244–245]. Так, за матеріалами Рубіжанського та Верхньо-Салтівських могильників В. С. Аксьоновим було сформульовано ще декілька аргументів на підтримку версії про наявність обряду знешкодження небіжчиків. Могильники, на думку дослідника, не могли бути пограбованими через швидке знищення ознак поховань на поверхні, в силу близького розташування до городищ, а також внаслідок частих відвідувань, відомих за етнографічними даними. На відсутність пограбувань також вказує тотожність інвентарю в камерах з порушеними та непотривоженими похованнями (причому в потривожених похованнях інвентар міг навіть бути багатшим), відсутність «скарбів»

в камерах. Не пояснюється теорією пограбування той факт, що з камер могли вилучатися нецінні речі, а коштовні залишатися чи бути переміщеними на інше місце. Про те, що при здійсненні поховань пограбувань не боялися, свідчить й мала кількість тайничків. На думку В. С. Аксьонова, можна простежити певну обрядовість дій: перед входом до камери (вістрям до нього) інколи покладали ножі; в поодиноких випадках на місце поверталися заклади; наявність вуглинок в заповненні ходу повторного проникнення також тлумачиться згідно ритуальної концепції. Ці зауваження вказують на те, що кістяки руйнувалися не сторонніми людьми. Нарешті, викликають сумніви у дослідника й технічні аспекти проникнення до камер: викопування ходу повторного проникнення є зайвим, адже набагато простіше потрапити до камери через її склепіння; при проникненні до камери через частину дромосу нелогічним виглядає розширення його верхнього краю – натомість, відсутні сліди необхідного збільшення вузького входу-лазу до камери [4, с. 61; 5, с. 158–159; 6, с. 111–113]. Врешті-решт, дослідник припускає, що частина дромосу, що примикала до камери, взагалі не закопувалася – для полегшення допоховань чи здійснення «обряду знешкодження небіжчиків» – й набувала неправильної форми саме внаслідок природних причин [4, с. 62].

Втім, дослідження останніх років на IV-му ВСМ дозволяють висловити деякі сумніви в тому, що питання виникнення причин порушення анатомічного порядку скелетів розв'язано раз й назавжди. Так, досить показовими є дві катакомби без жодних «ходів повторних проникнень», характерних майже для всіх катакомб IV-го ВСМ. Обидва комплекси – №96 та №102 – розташовувалися на «північній ділянці» могильника, в безпосередній близькості один від іншого.

Досліджена в 2009 р. катакомба №96 мала дромос довжиною 6,1 м та глибиною 4,45 м біля входу до поховальної камери. В камері розмірами 2,15×1,92 м було виявлено колективне поховання. При цьому вхід до камери був закритий кам'яним закладом, а порушення анатомічного порядку скелетів жодного з 4 небіжчиків не фіксувалися, хоча збереженість кістяків внаслідок природних процесів була незадовільною. Стратиграфічні спостереження дозволяють виділити 3 етапи здійснення поховань – але «хід повторного проникнення» до камери відсутній [3; 8, с. 12]. Таким чином, можна зробити висновок, що при здійсненні другої та третьої черг поховань ґрунт з дромосу видалявся повністю (є маловірогідним, щоб дромос стояв взагалі не засипаний, адже це призвело б до його руйнації). Це спостереження суперечить гіпотезі, що ходи повторного проникнення були входами до камер у вигляді частково не засипаних дромосів, розмитих внаслідок атмосферних явищ.

В той же час, в поховальній камері катакомби №102 (роботи 2010 р.) – дромос якої також не має слідів повторного проникнення – було виявлено факт порушення анатомічного порядку. При довжині дромосу 3,46 м його глибина біля входу до поховальної камери складала 2,74 м від рівня сучасної поверхні. В камері розмірами 1,7×1,23 м було виявлено єдине чоловіче поховання з компактно розташованими переміщеними кістками [7]. На думку В. С. Аксьонова, «рештки померлого чоловіка були покладені до поховальної камери вже в напівзотлілому стані» не менше, ніж за рік-півтора після смерті, що є наслідком або загибелі далеко від батьківщини, або перенесення з іншого поховального комплексу. В той же час, цій версії суперечить факт наявності на рівні полу деяких кісток в правильному анатомічному з'єднанні: правих ключиці, лопатки та плечової кістки, що були виявлені *in situ* по центру камери. При будь-якому перенесенні скелету з місця на місце вони, безумовно, розпалися б. Наявність особистих речей, що створюють повні комплекти поясного набору та набору для видобування вогню, може слугувати доказом відсутності вилучення речей з камери.

На прикладі наведених катакомб можна зробити висновок, що відсутність в комплексах ходів повторних проникнень далеко не завжди корелюється з відсутністю порушень анатомічного порядку. Втім, в обох випадках в камерах катакомб, що характеризуються непорушеними дромосами, не було жодних слідів вилучення особистих речей небіжчиків. Така ситуація може бути пояснена нетотожністю двох процесів: «обряду знешкодження небіжчиків» та «обряду вилучення речей» (при якому, безумовно, також порушувався анатомічний порядок). В той же час, якщо прийняти за мету проникнень намагання вилучити особисті речі похованих, стають зрозумілими такі риси обряду, як більша зруйнованість жіночих кістяків порівняно з чоловічими та верхніх половин небіжчиків порівняно з ногами [18, с. 182–184]. Вочевидь, це пов'язано з розташуванням особистих прикрас в аланському середньовічному костюмі: жіночі поховання містили значно більше коштовних речей, тому «знищувалися» ретельніше, ніж чоловічі, що підтверджується даними Дмитрієвського могильника [17, с. 191]. Традиційно нижче поясу прикраси були майже відсутні, тому найчастіше в камерах з порушеним анатомічним порядком

первісне положення зберігають саме кістки ніг – штамповані прикраси взуття навіть при своїй чисельності мали дуже незначну сумарну вагу і не привертати уваги. Яскравим прикладом подібних порушень є досліджена в 2008 р. катакомба №93. Розташоване ближче до входу в камеру жіноче поховання було зруйноване значно сильніше, ніж чоловіче. З камери були вилучені залізні стремена (від яких залишилися лише невеликі бронзові обойми ремінців), але залізні вудила, бронзові фалари та начольник залишилися в тайничку не поміченими, а тому не взятими. Вилучений з камери невеликий глек було кинуте в дромосі – можливо, через технологічний брак у вигляді тріщин на боці та денці [10, с. 251]. Приклад кинутого глека також може слугувати доказом прагматичних міркувань людей, що проводили втручання до камери. Не менш важливим є приклад катакомби №109, дослідженої в 2011 р. За стратиграфічними спостереженнями В. С. Аксьонова, до цього поховального комплексу здійснювали декілька послідовних проникнень, і якщо перше з них супроводжувалося певними обрядовими діями, то сутність другого остаточно не розкрита; не виключено, що метою другого проникнення було пограбування або плондрування [7, с. 10–11]. Версію пограбування померлих відстоює Г. Є. Афанасьєв, який методом підрахунків доводить, що комплекси Маяцького могильника з порушеними кістяками мають менше речей (особливо металевих), аніж пересічна салтівська катакомба, в той час, як поодинокі непотривожені комплекси є майже тотожними чисельній добірці катакомб Донецько-Донського межиріччя [12, с. 64].

У світлі пограбованих на початку ХХІ ст. комплексів стають зрозумілими й інші риси, що традиційно відносяться до аргументів на користь «обряду знешкодження небіжчиків». Так, проникнення до камери не через склепіння, а через край дромосу є більш швидким та скритим – воно супроводжується меншим обсягом землі, тому майже не привертає уваги. Те саме можна сказати й про повторне використання закладів згідно їхнього функціонального призначення: закритий вхід до камери краще дозволяє приховати сліди втручання, адже в іншому випадку земля потрапляє до камери і на поверхні некрополю внаслідок браку ґрунту для засипання дромосу утворюється яма.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дослідження 2009 – 2010 рр. на IV-му ВСМ дозволили виявити декілька поховальних комплексів, дромоси яких характеризуються відсутністю «ходів повторних поховань». В таких камерах відсутні сліди вилучення речей, хоча іноді зустрічаються сліди «обряду знешкодження небіжчиків». Натомість, надзвичайно поширені «ходи повторних проникнень», на нашу думку, є наслідками давніх прагматичних дій, тобто, пограбувань. На жаль, домінування на могильнику пограбованих в давнину комплексів приховує первісну кількість катакомб, в яких відбувався «обряд знешкодження небіжчиків» в його чистому вигляді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксёнов В. С. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского IV катакомбного могильника в 2000 г. / В. С. Аксёнов // НА ІА НАНУ. – 2000/6. – 25 л., XXXI табл.
2. Аксёнов В. С. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 2003 г. / В. С. Аксёнов // НА ІА НАНУ. – 2003/34. – 23 л., XXXVIII табл.
3. Аксёнов В. С. Отчет об археологических исследованиях в 2009 г. / В. С. Аксёнов // Архів ХІМ. – 90 арк., 150 іл.
4. Аксёнов В. С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры / Аксёнов В. С. // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов научн. конф. (Харьков, 21-23 октября 1999 г.). – Харьков, 1999. – С. 62.
5. Аксёнов В. С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры / В. С. Аксёнов // Флеров В. С. Аланы Центрального Предкавказья V – VIII вв.: обряд обезвреживания погребенных. – М.: ПолиМедиа, 2000. – С. 158–159.
6. Аксёнов В. С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтовской культуры / В. С. Аксёнов // РА. – 2002. – № 3. – С. 98–114.
7. Аксёнов В. С. Об одном из вариантов погребального обряда аланского населения салтовско-маяцкой культуры верхнего Подонцовья / В. С. Аксёнов // Збірник на честь 90-річчя Б. А. Шрамка. – у друку.
8. Аксёнов В. С. Исследования катакомбного могильника у с. Верхний Салтов / В. С. Аксёнов // АДУ 2009. – К., 2010. – С. 12–16.

9. Аксёнов В. С. Новые материалы к постпогребальной обрядности аланского населения Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника) / Аксёнов В. С. // Салтово-маяцка археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. – Харків, 2011. – С. 7–13; 3 илл.
10. Аксёнов В. С. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов) / В. С. Аксёнов, А. А. Лаптев // Древности. – Вып. 8 – Харьков, 2009. – С. 242–258.
11. Аксёнов В. С. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов / Аксёнов В. С., Хоружая М. В. // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков, 2008. – С. 19–27.
12. Афанасьев Г. Е. Забота о предках или стремление избавиться от них? (к дискуссии по исторической интерпретации разрушенных скелетов Маяцкого могильника) / Афанасьев Г. Е. // Культ предков вождей, правителей в погребальном обряде : Тезисы докл. Всерос. науч. конф. – М., 2010. – С. 62–64.
13. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника, расположенного на территории колхоза «Украина», в 1989 г. / В. Г. Бородулин // НА ІА НАНУ. – 1989/169. – 53 л., XLVII табл.
14. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 г. / В. Г. Бородулин // НА ІА НАНУ. – 1990/43. – 30 л., XXI табл.
15. Колода В. В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. / В. В. Колода // НА ІА НАНУ. – 1996/52. – 101 арк.
16. Колода В. В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. / В. В. Колода // ХА. – 2004. – Т. 3.– С. 213–241.
17. Плетнёва С. А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1989. – 286 с.
18. Флёров В. С. Маяцкий могильник / В. С. Флёров // Маяцкое городище: труды сов.-болг.-венг. экспедиции. – М., 1984. – С. 142–199.
19. Флёров В. С. Маяцкий могильник (раскопки 1979 года) / В. С. Флёров // Маяцкий археологический комплекс: материалы Сов. – Болг. – Венг. экспедиции. – М., 1990. – С. 140–191.
20. Флёров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата / В. С. Флёров // Материалы и проблемные исследования по древней и средневековой археологии юга Восточной Европы. – Вып. 1. – Волгоград: Перемена, 1993. – 144 с.
21. Флёров В. С. Аланы Центрального Предкавказья V – VIII вв.: обряд обезвреживания погребенных / В. С. Флёров. – М.: ПолиМедиа, 2000. – 164 с.
22. Флёров В. С. Розыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе / В. С. Флёров // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 55–74.
1. 23. Флёров В. С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в. н.э. / В. С. Флёров. – М.: ТАУС, 2007. – 372 с.